

Снитко О. С.,

доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри російської філології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

АРХЕТИПИ «ВОГОНЬ» І «ВОДА» ТА ЇХ ОБ'ЄКТИВАЦІЯ В РОСІЙСЬКІЙ МОВІ

Анотація. У статті розглядається культурна маркованість стереотипних образів вогню та води, покладених в основу експресивно-оцінних одиниць номінації. Доведено, що образний стереотип одночасно є елементом внутрішньої форми мовного знака і специфічною формою зберігання знань про зовнішній світ і про саму людину.

Ключові слова: образний стереотип, культурологічна маркованість мовних одиниць, образна внутрішня форма.

Постановка проблеми. Багатим і цікавим матеріалом для вивчення культурологічних аспектів номінації є одиниці з образною семантикою. Їх специфіку можна виявити на прикладі емотивно-оцінних найменувань, в основу яких покладено певний образ-еталон, що належить або до сфери прекрасного, позитивного (пор. *ростки новой экономики, плодоносная ветвь математической школы, цветы жизни*), або до сфери жахливого, негативного (напр., образ монстра (потвори), транспонований внутрішньою формою російських експресивно-маркованих одиниць *ядерный монстр, ядерное чудовище*, а також образ *глибокої прірви, безодні* як елемента внутрішньої форми словосполучень *ядерная пропасть, экологическая бездна*).

Подібні образи мають глибокі історичні корені, які сягають найдавніших часів існування людини. Багато дослідників одностайні у визнанні тягlosti міфологічних архетипів, які «простають» у сучасну культуру із глибин історії. Наприклад, Х. Керлот стверджує: «Зазвичай прийнято вважати, що сучасні способи мислення відрізняються від первісних розумових процесів тільки в тому, що стосується свідомості, і що несвідоме навряд чи змінилося із часів Верхнього палеоліту» [5, с. 26].

Аналіз аксіологічно маркованих образних стереотипів дає підставу стверджувати, що вони формують ієрархічно організовану систему, провідне місце в якій займають образи *світла і темряви*. На думку О.Ф. Лосєва, опозицією *світло-темрява* необхідно керуватися у всіх «феноменально-діалектичних конструкціях суцього» [7, с. 60]. Це протиставлення в найзагальнішому вигляді втілює цілу гаму взаємопов'язаних опозицій: добра і зла, життя і смерті, Божественної сили і сили нечистої, розуму і безумства, духу і бездуховності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглядаючи мережу-систему бінарних опозицій, крізь призму якої давні предки слов'ян дивилися на світ і релікти якої, безумовно, збереглися й сьогодні, В.В. Іванов і В.М. Топоров відзначають опозицію *вогонь і вода* [4]. Першоеlementи буття *вогонь і вода* в багатьох релігіях світу описуються як життєдайні. Вода втілює «первісну матерію жіночої сутності, з якої за посередництвом плідного дотику сутності чоловічої постали всі речі» [6, с. 217]. На думку М.І. Костомарова, в Індії, Єгипті, у скандинавських народів вода вважалася пасивним, жіночим елементом суцього, яке пробуджується до плодючості вогнесвітлом [6, с. 217]. Слов'янська космогонія не залишила послідовного

вчення про взаємодію вогню і води як життєдайної сили, однак, як зазначає М.І. Костомаров, можна виявити віддалені «сліди того ж поняття» [6, с. 218]. Слов'яни-язичники визнавали єдиного бога-вседержителя, творця і батька світобудови, «який своєю премудрою любов'ю – Ладою – створив первісне буття. Це буття містило в собі протилежність чоловічої та жіночої природи: перша виражалася світлом, духом, друга – матерією, водною рідиною» [6, с. 271].

Протиставлення вогню і води у свідомості східних слов'ян підтримується змістом давнього міфу про боротьбу язичницького бога Перуна із супротивником-зімєм, який викрав у Громоверхця дружину Мокош (за іншою версією дружина зрадила Громоверхцю). Перун уражає змія, який пов'язаний із підземними водами, громовими стрілами та іншою зброєю. Згідно з гіпотетично реконструйованим міфом Мокош (а вона у традиційній культурі була пов'язана з низом, вологою, її ім'я зближують з російським коренем *мок-моч*) була скинута на землю вогненним ударом, а її діти були перетворені на дрібних тварин [12, с. 3].

У свідомості східних слов'ян образи *вогню і води* є амбівалентними, здатними виражати як позитивну, так і негативну оцінку. Пор. об'єктивацію цієї амбівалентності в російських прислів'ях «Огонь – беда, вода – беда, а нет хуже беды, как ни огня, ни воды», «Водой мельница стоит, да от воды же и погибает», «Огонь до вода – супостаты».

За свідченням відомого українського етнографа ХІХ ст. Я.Ф. Головацького, слов'яни мали уявлення про два вогні. Один був життєдайним, невіддільним від світла, інший – руйнівним, породженим пітьмою. Вода ж була населена істотами, які служили доброму або злому началу: хоч вода була святою, але зла істота насилала на неї своїх слуг для отруєння людського щастя [1, с. 41, 47].

Вогонь – стародавній символ – вважався однією з характеристик Сонця. Культ Сонця існував, мабуть, у всіх давніх цивілізаціях. Сварог – бог вогню і неба – був одним із найбільш шанованих божеств у давніх слов'ян. У вставці, включеній слов'янським переписувачем до перекладу із «Хроніки» візантійського автора VI ст. (у так званому «Іпатіївському літописі»), Сварог отожднюється із грецьким богом Гефестом. У ній також ідеться про те, що після Сварога царював його син Сонце, якого називають Даждьбогом. Сварога слов'яни вважали богом добра і любові, а «зло вони пов'язували з іншими іменами – Потьма, Тамолихо, Чернобог, Темновид» [8, с. 131].

Народові була здавна відома очисна сила вогню. Ю. Миролюбов описує обряд, пов'язаний із вірою в цю надприродну силу. Молоді їхали з-під вінця додому, і у воротах для них розкладали вогнище, через яке вони мали перескочити. Вогонь очищав майбутню сім'ю від усякої скверни і вводив їх у подружнє життя немовби новими, що вийшли з Вогню. Ста-

ровинний вислів «из огня да в полымя», мабуть, означає, що ходіння через вогонь було багаторазовим [8, с. 118]. Під час богослужіння слов'яни-язичники запалювали багаття. В «Іпатієвському літописі» так сказано, наприклад, про богослужіння Перуну: «Ему же яко богу жертву приношаху и огонь неугасающий за дубового древия непрестанно паляху». Підкреслюючи благодійну та очищувальну силу вогню, В.В. Жайворонок також звертає увагу на народні звичаї стрибати через нього в купальську ніч, розпалювати його напередодні Великого четверга, у ніч перед Великоднем, переводити через вогонь весільний поїзд і молодих [3, с. 105].

Розглядаючи образ вогню як архетипний символ добра, Ф. Відрайт зазначає: «Вогонь схильний злітати вгору; навіть більше, джерелом земного вогню і світла зрештою є сонце, яке щодня знаходиться над нами високо в ясному небі. Верх <...> має переважно позитивні символічні конотації; звідси і вогонь зазвичай також конотує добро, коли пов'язується з ідеєю спрямованості вгору» [11, с. 102].

Давнє значення цього образу пов'язане з вираженням сильних людських почуттів. В основі цього лежить, імовірно, здатність вогню до раптової появи і швидкого поширення. Особливу увагу на глибинний зв'язок понять вогню і любові у свідомості східних слов'ян звернув увагу О.О. Потебня (пор., наприклад, прислів'я «Любовь не пожар, а загорится – не потушишь»). Значна кількість замовлянь, за спостереженнями вченого, так само побудована на зближенні цих понять [10, с. 21–22]. Аналіз текстів замовлянь підтверджує цей висновок. Пор., наприклад, уривок із замовляння, метою якого є приворожити любов (дівчини або хлопця): «<...> Как оне разожглись и распалились от неба до земли, разживаются небо и земля и вся подселенная, так бы и разжигало у рабы Божией (имярек) <...>»; пор. також фрагмент із тексту замовляння від пристріту і хвороб: «<...> Течет огненная река и есть через огненную реку медяной мост <...>» [12, с. 200, 205].

Негативна семантика образу пояснюється тим, що вогонь небезпечний для життя людини: «вогонь слід шанувати за бога, бо він може спалити». Пор., наприклад, прислів'я «Огня бойся, воды стерегись», «Искру туши до пожара, беду отводи до удара», «Не топора бойся, огня!». Згубну дію вогню приписували гніву розлюченого божества (пор. міф про боротьбу Громовержця зі змієм). На думку О.О. Потебні, голод, сирага, печаль, гнів уявлялися народові і зображувалися в мові вогнем [9, с. 289].

Відповідний архетип реалізується в сучасній російській мові низкою образів, що формують парадигму: вогню (*огонь любви, огонь жизни, огонь души, огонь ненависти, огонь национальных распрей, огоньки неприязни*), полум'я (*пламя любви, пламя страсти, пламя фанатизма, пламя раздора, пламя политических требований*), багаття (*костер рябины красной, костер зари, костер свободы и независимости, костер ненависти, костер политических страстей, костер демократии, костер полемики*), пожежі (*пожарище заката, пожар ажиотажа, пожар забастовок, пожар смерти*) та ін.

Аксіологічно маркованими виявляються стереотипні уявлення, асоціативно пов'язані з парадигмою образів вогню і покладені в основу низки емотивно-оцінювальних одиниць. Пор.: вуглина (*угли вражды, угли неприязни*), чад (*политический чад, чад политической кухни*).

Вуглина таїть у собі потенційну силу вогню, тому одиниця, яка реалізує відповідний образ, символізує небезпечну руй-

нівну силу, готову спалахнути за сприятливих обставин. Чад – задушливий дим, здатний завдати шкоди здоров'ю людини. Тому номінативно-характеристичні одиниці, які спираються на це образне уявлення, передають негативну оцінку позначуваних явищ.

Стереотипне уявлення про вогонь може входити як компонент внутрішньої форми до номінацій, що мають складну образну семантику. Пор.: *огнедышащий дракон политических страстей, огнедышащая волна авиации, огненный шар меж-национальной розни*. Сприймаючи подібні одиниці, носії мови здатні подумки уявляти собі певні картини, пов'язані з інтерпретацією кількох характерних ознак означуваного. Транспонований внутрішньою формою наведених номінацій комплексний образ підсилює їх оцінку маркованість.

Вода, як і вогонь, посідає важливе місце в міфо-поетичній картині давніх слов'ян. «Без життєдайної сили світла нерухома вода, – пише М.І. Костомаров, – наповнює простір у вигляді снігу, льоду, мертвої маси, але коли світло і темрява пробуджують її, вона розходиться і, під впливом світла, народжує і живить щорічний світ. І на цій-от внутрішній підставі слов'яни-світлопоклонники шанували воду» [6, с. 218]. Вони приносили жертви річкам та озерам, кидали у криниці гроші. Вода є засобом духовного і фізичного очищення людини. «Омивання тілесне, – міркує Ю. Миролюбов, – імітування, служіння Богу, молитва, а місце омивання – місце молитви – місце таїнства спілкування з Вищою силою. Дотепер обов'язково проводиться омивання мерця. Цим його мовби очищають не тільки від скверни тілесної, але й від гріхів». Ф.І. Буслаєв вважає доісторичним значенням дієслова *мыться* – молити [8, с. 123].

Вочевидь, цими якостями пояснюється здатність образу води бути архетипним символом добра: пор. його реалізацію в таких одиницях, як *мощные гейзеры народного творчества, книжные реки, половодье чувств, источник вдохновения* та ін. Емотивно-оцінна одиниця *холодная вода рынка*, наприклад, позитивно характеризує ситуацію економічних реформ, образ холодної води імплікує ідею лікування «хворої» економіки, «хворого» суспільства загалом.

У російських прислів'ях воду іменують хазяїном, царицею, дощ – годувальником. Пор.: «Вода всему господин, воды и огонь боится», «Огонь – царь, вода – царица, земля – матушка, небо – отец, ветер – господин, дождь – кормилец, солнце – князь, луна – княгиня».

Вода віддавна символізує межу між життям і смертю, вона оживляє і вбиває [2, с. 825]. Давні предки слов'ян вірили, що вода була населена істотами, котрі служили як доброму, так і злому началу. «Хоч вода була сама по собі святою, – пише М.І. Костомаров, – але зла сутність посилає на неї своїх клеветів для отруєння щастя людського» [6, с. 227]. Міць і сила води мають деструктивну силу. Пор., наприклад, російські прислів'я «И царь воды не уймет», «Тихая вода берега подмывает», «Всегда жди беды от большой воды», «Где вода, тут и беда».

Оцінювальний потенціал образу встановлюється на основі актуалізації фонових знань носіїв мови. Так, океан – величезна маса води – таїть у собі смертельну небезпеку. Ці характеристики визначають негативну аксіологічну маркованість образу: *океан военно-политического безумия, бурный океан рынка*. Відомо, що під час шторму фатальною є саме дев'ята за рахунком хвиля, за віруваннями мореплавців, найсильніша і найбурхливіша. Така фонові інформація зумовлює негативно-оцінювальне забарвлення словосполучень *девятый вал преступно-*

сти, дев'ятий вал отрицательных эмоций. Каламутна і брудна вода здатна отруїти людину. Ось чому образ каламутної води, транспонований внутрішньою формою номінації *мутные воды экономической реформы*, пов'язаний із вираженням негативної оцінки і висловлює ідею невизначеності, непередбачуваності результату економічних перетворень.

Парадигма образів води досить широка і представлена в мові низкою образів: океану (*океан рынка*), моря (*море слез*), річки (*книжные реки, реки смуты*), хвилі (*волны протеста, волна счастья, дев'ятий вал обесцененных ассигнаций*), повені (*денежное половодье, коммерческо-производственное половодье*), водоспаду (*словесный водопад*), виру (*эмигрантский водоворот, водоворот нищеты*), нуртування (*пучина общественных страстей, пучина склок и распрей*), гейзера (*гейзеры народного творчества*), струмка (*ручьи стихов, денежные ручьи, ручеек информации, хлебный ручеек*), потоку (*струя дезинформации*), бризок (*брызги Чернобыля*) та ін.

Висновки. Образ як соціально-оцінний еталон своєрідним чином вбирає і модифікує все те багатство асоціацій, яким супроводжується певне стереотипне уявлення у процесі історичного розвитку спільноти, підсумовуючи весь життєвий та інтелектуальний досвід мовного колективу, а слова і словосполучення, що об'єктивують цей образ у мові, мають особливу характеристику – історичну пам'ять.

Література:

1. Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія / уклад. Я.Ф. Головацький. – К. : Довіра, 1991. – 94 с.
2. Гамкрелідзе Т.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры / Т.В. Гамкрелідзе, В.В. Иванов. – Тбилиси : Изд-во Тбилисского ун-та, 1984. – Т. 1–2. – 1984. – 1328 с.
3. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / В.В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
4. Иванов В.В. Славянские языковые моделирующие семиотические системы (Древний период) / В.В. Иванов, В.Н. Топоров. – М. : Наука, 1965. – 246 с.

5. Керлот Х. Словарь символов / Х. Керлот. – М. : РЕФЛ-бук, 1994. – 608 с.
6. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія / М.І. Костомаров. – К. : Либідь, 1994. – 384 с.
7. Лосев А.Ф. Философия имени / А.Ф. Лосев. – М. : ЭКСМО-Пресс, 1999. – 1024 с.
8. Миролюбов Ю.П. Сакральное Руси / Ю.П. Миролюбов. – М. : Золотой век, 1996 – Т. 1–2. – 1996. – 600 с.
9. Потебня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / А.А. Потебня // Слово и миф. – М. : Правда, 1989. – С. 285–310.
10. Потебня А.А. Малорусская народная песня по списку 16 века. – Воронеж, 1877. – 53 с.
11. Уилрайт Ф. Метафора и реальность / Ф. Уилрайт // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 82–110.
12. Юдин А.В. Русская народная духовная культура / А.В. Юдин. – М. : Высшая школа, 1999. – 331 с.

Снитко Е. С. Архетипы «огонь» и «вода» и их объективация в русском языке

Аннотация. В статье рассматривается культурная маркированность стереотипных образов огня и воды, положенных в основу экспрессивно-оценочных единиц номинации. Образный стереотип одновременно является элементом внутренней формы языкового знака и специфической формой хранения знаний о внешнем мире и самом человеке.

Ключевые слова: образный стереотип, культурологическая маркированность языковых единиц, образная внутренняя форма.

Snytko O. The archetypes “Fire” and “Water” and their representation in the Russian language

Summary. The paper explores the cultural markedness of stereotypical conceptions of fire and water underlying expressive word-formation. The imaginative stereotype is both an element of the inner form of a language sign as well as the specific form of knowledge accumulation about the external world and the Self.

Key words: imaginative stereotype, cultural markedness of linguistic units, imaginative inner form of a word.